О. М. Мозильний,
д. е. н., професор
ORCID ID: 0000-0002-9802-1701

DOI: 10.32702/2306-6806.2021.6.19

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ В ЖОРНАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

О. Mohylnyi,
Doctor of Economic Sciences, Professor

LAND RELATIONS OF UKRAINE IN THE MILLS OF GLOBALIZATION

У статті з конструктивних позицій розглянуто "Аудит української економіки", "Вектори економічного розвитку — 2030" та Національну економічну стратегію на період до 2030 року у частині розвитку земельних відносин в Україні з урахуванням ризиків, пов'язаних із продовольчою, екологічною та кліматичною проблемами. Зокрема, для втілення стратегічної мети аграрного сектору держави, як одного з глобальних центрів продовольчої безпеки, світового лідера з постачання харчових продуктів з високою доданою вартістю та технологічно інтенсивних сервісів для галузі, спершу маємо реалізувати комплекс науково-обґрунтованих цільових програми, спрямованих на раціональне землекористування, запровадити екосистемний підхід до відродження природно-територіальних комплексів, усебічно сприяти національним аграрним компаніям долучитися до Європейської Зеленої Угоди (European Green Deal).

The article highlights the newest asymmetric territorial threats to food security caused by a decrease in the area of agricultural land suitable for cultivation, a shortage of water, forest and other natural resources, as well as climate change against the background of an increase in the world's population, an increase in food demand and a rapid rise in prices that has been observed in recent 10 years. Given these and other challenges to humanity, the global competition for agricultural land, which provides almost 97% of food, is now intensifying. After all, they are physically limited and constantly shrinking, and their alternative substitutes are associated with many unknown risks to human health. At the same time, knowledge about the earth properties, its multifunctionality and significance for civilizational progress are constantly being supplemented, since they are closely related to the development of the scientific image of the whole world.

Taking into account the risks associated with global food, environmental and climatic problems, the Audit of the Ukrainian Economy, Vectors of Economic Development — 2030 and the National Economic Strategy for the period up to 2030 in terms of the development of land relations in Ukraine were considered. To prevent the policy of neo-colonialism ("land grabbing"), especially with the opening of the market for land rights, the realization of the strategic goal of the agricultural sector as one of the global centers of food security, a world leader in high value-added food and technology-intensive services for industry, we must first implement a set of scientifically sound targeted programs aimed at rational land use. In particular, to introduce an ecosystem approach to the revival of degraded lands and natural-territorial complexes, to fully support agricultural companies to join the European Green Deal.

From a constructive standpoint, a number of legislative acts on the completion of land reform and land decentralization were analyzed. It warned against excessive expectations of state top managers from the transition to digitalization of administrative services as a panacea for land corruption, creeping agricultural holding of the agricultural sector, withdrawal from the shadow of commodity cash flows, tax evasion and other troubles of the current economy. Since land relations, despite the potential of digitalization, remain relations between people regarding the ownership, use and disposal of land plots.

Ключові слова: продовольча, екологічна і кліматична проблеми, збалансоване землекористування, багатofункціональність земельних ресурсів, цифрова трансформація.

Key words: food, environmental and climatic problems, balanced land use, multifunctionality of land resources, digital transformation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Частка України у світовому ВВП становить всього 0,15%, а за чисельністю населення і розміром території майже у 3 рази більше — 0,5 і 0,44% відповідно. Це інтегральні показники розміру й ефективності української економіки, яка є малою, надміру відкритою із сировинною структурою експорту і архаїчною, адже 95% виробництва базується на III—IV технологічних укладах. За 30 років блукання ринковими лабіринтами недореформована економіка продукує

менше 70% ВВП радянського періоду. З огляду незавершеності трансформаційних процесів та консервації держави у групі країн "з ринками, що формуються", регуляторним органам бажано ретельно прораховувати всі системні наслідки масштабних перетворень, здійснювати їх з урахуванням глобальних довготривалих тенденцій і суперечливих процесів XXI ст. та реальних загроз для інституційно слабких, надміру закредитованих із "ретро-кланово-олігархічним" регулюванням економіки.

Постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179 затверджено Національну економічну стратегію на період до 2030 року [1] (Стратегія), якій передували "Аудит української економіки" (Аудит) та "Вектори економічного розвитку — 2030" (Вектори). Відбулася презентація ключових напрямів тематичного розділу "Агросектор" Векторів, проведено форуми "Україна 2030. Земля" та "Україна 2030. Екологія" за участі Президента України, керівників центральних органів виконавчої влади, громадськості, представників ЗМІ та інших заінтересованих сторін. Забезпечення швидкого і сталого розвитку нашої держави відбуватиметься в три етапи: підвищення конкурентоспроможності (1921—1922, 1922—1925 рр.); інноваційне зростання (2026—2040 рр.) та сталий розвиток (2041—2050 рр.). Сформульована й візія аграрного сектору України як "одного з глобальних центрів продовольчої безпеки, світового лідера з постачання харчових продуктів з високою доданою вартістю та технологічно інтенсивних сервісів для галузі" [2, с. 136]. Її продубльовано і в напрямі 9 "Агропромисловий сектор та харчова промисловість" Стратегії.

У подальшому вважаємо доцільніше аналізувати матеріали Аудиту і Векторів, оскільки вони конкретніші, мають більше цифрових індикаторів, а головне — розкривають світоглядну парадигму, спосіб мислення і практичні підходи, до процесу розроблення Стратегії, як офіційного урядового документа. Крім того, презентаційні матеріали й остаточний документ, після погодження із заінтересованими міністерствами і відомствами дещо відрізняються як за візуальним сприйняттям, так і за змістом. До того ж за 30 років новітньої історії урядування ще жодна стратегія не була виконана. Адже кожен наступний уряд вважає принизливим для себе виконувати плани своїх попередників. Як не дивно з державницьких позицій, але для новопризначених топ-менеджерів — це нібито особисті репутаційні втрати.

У Векторах, зазначається, що для досягнення поставленої мети агросектор до 2030 р. потребує майже 50 млрд дол. США (2, с. 106). За 10 років планується залучити 25 млрд дол. США ПП (там само, с. 136). Серед пріоритетних джерел інвестування виділено продаж/купівлю земельних ділянок. Причому землі сільськогосподарського призначення віднесено до "наскрізної інфраструктури", прирівнявши до зрошувальних систем, фінансів, освіти, науки, транспорту і потужностей для зберігання збіжжя. До цього непорозуміння ми ще повернемося з обґрунтуванням помилковості такого узагальнення. Окреслено і стратегічні цілі щодо земель сільськогосподарського призначення: увести в експлуатацію додатково 1 млн га земель із зрошувальними/іригаційними системами, розширити клин органічних угідь не менш, ніж до 3% від загальної площі. Першочерговими кроками мають стати "продовження земельної реформи, збереження й підтримка якості земельних та водних ресурсів; стимулювання кадастрового обліку та грошової оцінки сільськогосподарської землі й водних ресурсів" [там само, с. 136].

Представлені для обговорення Вектори розвитку впливають із попереднього Аудиту аграрного сектору. Серед найбільш нереалізованого потенціалу за останні 30 років аудиторами визнано — "відсутність продажу сільськогосподарських земель". Ця теза як вирок недолугій аграрній політиці попередників пронизує інфографіку зазначених документів.

Відразу зазначимо, що очевидні різні галузеві підходи до розуміння візії та гостроти викликів, пов'язаних із глобалізацією, які висвітлені в одному проєкті, але в різних розділах: "Агросектор", авторами якого є Мінекономіки і Центр економічного відродження та "Довкілля" Мінекології. Якщо перші розробники метою державної стимулюючої політики вважають "максимальний економічний ефект від відкриття ринку землі, обігу якісної продукції та новостворених систем іригації" та не-

ефективність запропонованої моделі відкриття ринку землі з 1 липня 2021 р., яка обмежує повноцінний розвиток сектору (2, с. 151), то екологічне відомство іншої думки. Зокрема, йдеться про незбалансовану структуру використання земельного фонду; про найбільшу в світі розораність, яка вже досягла 57% території України та 78% сільськогосподарських угідь, інші деструктивні процеси [там само, с. 365].

Для виправлення ситуації Мінекології пропонуються кардинальні зміни функціонування у сфері земельних ресурсів — перехід на засади екологічно збалансованого землекористування, моніторинг захисту ґрунтів від нітратного забруднення із сільськогосподарських джерел, запровадження кодексу кращих аграрних практик серед товаровиробників (дир. № 91.676 ЄЕС) та інше. Отже, пропонується переходити на збалансований (сталий) розвиток аграрного сектору "ще вчора", а не чекати до 2041—2050 рр. По суті визнається, що прискорені темпи деградації земельних, водних та інших природних ресурсів не дають нам такого часу. Стрижневою вимогою до підвищення конкурентоспроможності та інноваційного зростання має стати дотримання принципів збалансованого сільського розвитку. Для Мінекономіки, як і в докризовий період, пріоритетом галузі на наступні 20 років залишається збільшення продуктивності галузі шляхом підвищення технологічності виробництва [2, с. 144].

Динаміка розвитку сільського господарства і спад виробництва в промисловості та переробних галузях закономірно призвели до деструктивних макроекономічних перекосів. На рубіжі тисячоліть Україна здійснила унікальний структурний реверс від індустріально-аграрної економіки в складі СРСР до аграрно-індустріальної за роки незалежності. Причини відомі — відсутність компенсаторів розірваним ланцюгам науково-виробничої кооперації з країнами СНД, втрата традиційних ринків збуту продукції вітчизняних підприємств, монополізація базових галузей економіки тощо. Припускаємо, що у разі продажі земель за неоліберальними лекалами ще у 2000-х тис. роках, наслідки рентної економіки на кілька поколінь визначили б вектор розвитку держави як сировинного донора для потреб розвинених країн і законсервували б невигідне становище в міжнародному поділі праці. Адже це замороження нееквівалентних зовнішньоекономічних відносин через ножиці в цінах на сировину й товари кінцевого призначення, ризики для макроекономічної стабільності, перманентна криза підприємств харчової індустрії, ненадходження до бюджетів усіх рівнів, обміління Пенсійного фонду та соціальних внесків, втрата кваліфікованих робочих місць і таке інше.

Серед основних прорахунків, які чомусь не згадуються в Аудиті, на нашу думку, є інституційна неспроможність шести президентів, сотень депутатів дев'яти скликань Верховних Рад і 20 урядів здійснювати реформи, непрофесійність державного управління, криміналізація транзиту економіки від соціалізму до капіталізму. Причина розчарування суспільства "новими обличчями" у владі відома — це недоторканість і укорінення олігархічної системи. За оцінками експертів, при радикальній деолігархізації лише сировинних секторів національної економіки реальний ВВП країни може зрости в 4,4 рази — із \$136 до \$600 млрд дол. США. Погоджуємося, що саме тут основні наші резерви інноваційного розвитку, які далі не можна ігнорувати.

Проте розробники Векторів дотримуються іншої думки. В аналізованих текстах наголошується, що "лібералізація ринку землі сільськогосподарського призначення дасть поштовх до підвищення продуктивності землі, ціни земельних ділянок, а також ціни оренди. Потенціал від ефективно функціонуючих ринкових відносин може сягнути до 85 млрд дол. США за наступні 10 років" [1, с. 20—21; 2, с. 140]. Для порівняння: це в 1,7 раза більше, ніж залучено ПП за останні 28 років і

дещо менше державного і гарантованого державою боргу України на кінець 2020 року, який сягнув 90,3 млрд дол. США. А якщо порівняти з коштами передбаченими державним бюджетом на 2021 рік аграрному сектору (4,5 млрд грн, або 155,2 млн дол. США), то це більше у майже 548 раз!

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Тематика земельних відносин широко представлена в наукових дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених, особливо щодо питань пов'язаних із різними моделями запровадження ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Не менше публікацій присвячено глобальному контексту в сфері використання земельних ресурсів та системним проблемам для країн із переважно сировинною структурою аграрного експорту. Серед них праці А. Вітер [24], І. Кириленка [3], Л. Козловської [4], С. Корсунського [6], С. Корабліна [16], А. Переверзєвої, В. Волкова, В. Лях [13], Н. Рудніченко [9], Харальд фон Вітцке [10], О. Попової [25] О. Хомаківської [17] та інших вчених. Вважаємо за доцільне продовжити дискусію з питань земельних відносин у глобальному вимірі через призму внутрішніх викликів і зовнішніх загроз, які вже позначаються на продовольчій безпеці, рівні та якості життя людей.

МЕТА СТАТТІ

Долучитися до обговорення стратегічних напрямів розвитку земельних відносин в Україні з урахуванням загострення глобальної продовольчої, екологічної та кліматичної проблем.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

За основу досліджень слугували загальнонаукові та економічні методи, праці українських і зарубіжних учених з питань земельних відносин і стану земельних ресурсів, нормативно-правові акти України, дані Держстату, Держгеокадастру, електронні ресурси та інші джерела. Принцип критичного мислення сприяв аналізу "Аудиту української економіки", "Векторів економічного розвитку — 2030" та "Національної економічної стратегії на період до 2030 року". Монографічний та системний підходи використано при розкритті глобальної продовольчої проблеми, огляді кон'юнктури світових агропродовольчих ринків та впливу зміни клімату на землеробство, географію розміщення окремих культур і продуктивність сільськогосподарських угідь. Низка прийомів абстрактно-логічного інструментарію дозволили сформулювати висновки і пропозиції, визначити перспективи подальших розвідок в руслі окресленої тематики.

ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Продовольча безпека. Світова аграрна регуляторна політика впливає на стан глобальної продовольчої безпеки, на кон'юнктуру агропродовольчих ринків, на відновлення природних ресурсів, придатність довкілля для життя людей, біологічне різноманіття живої природи, зміну клімату тощо. За словами Антоніу Гуттеріша [5], вже 38 країн оголосили надзвичайний кліматичний стан і тепер це має зробити решта.

З кожним роком посилюється деструктивний вплив господарської діяльності на планету, яка стає все менш життєдайною. Зміни є глобальними, проте руйнування природного середовища і наслідки кліматичних змін розподіляються нерівномірно за окремими територіями. Особливо вразливі до зміни клімату й адаптаційних можливостей, спрямованих на його пом'якшення, бідні країни, депресивні регіони й соціально вразливі верстви населення. Керівник Всесвітньої продовольчої програми ООН Девід Бізлі заявив [6], що соціально-економічна криза більше вразила найбідніші країни світу. В Аф-

риці у 2021 р. можуть померти від голоду до 270 млн людей.

Наукові прогнози щодо асинхронності економічного розвитку територій не втішні, а всі теперішні глобальні проблеми це лише початок, оскільки мають тенденцію до наростання як снігова куля, яку людство ще може зупинити. Останні десятиліття особливо загострюється світова конкуренція за земельні, водні, лісові ресурси, безпечне середовище для проживання людини, ландшафти й інші природні блага. За даними доповіді Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) і Продовольчої і сільськогосподарської організації (ФАО), присвяченій глобальному відновленню екосистем на 2021—2030 рр., обсяги задіяних природних ресурсів у 1,6 разів перевищують допустимі норми природокористування. Найбідніші верстви населення проживають на деградованих землях, а це майже два мільярди гектарів. Загалом "деградація земель вже впливає на добробут 3,2 млрд людей — це 40% населення світу", — заявила глава ЮНЕП Інгер Андерсен [7].

Постійно наростаюча загроза людству від виснаження природних ресурсів, антропогенне і похідне від нього техногенне навантаження на довкілля й викликані ними зміна клімату вже даються взнаки еколого-продовольчими, політичними, соціально-економічними та іншими кризами. Авторитетні вчені зі світовим ім'ям все сміливіше заявляють про можливий "кліматичний апатейд" і навіть "екоцид". З даними The Guardian [8], у 2020 р. спостерігався найвищий показник внутрішньо переміщених осіб за останні 10 років, оскільки з більш ніж 40 млн нових переселенців, 30 млн покинули свої домівки внаслідок повеней, штормів і пожеж. Найбільша кількість переселень, викликаних стихійними лихами, в Афганістані (1,1 млн осіб), Індії (929 тис.) і Пакистані 806 тис.). У деяких країнах до 2050 року температура повітря може піднятися до екстремальних 56 °С, що загрожуватиме життю і здоров'ю людей і тварин.

У разі збереження теперішніх тенденцій лише так званий "золотий мільярд" матиме доступ до безпечних природних ресурсів, продовольства, охорони здоров'я, освіти й гідних умов життя. За висновками науковців [9, с. 22—24], підвищення температури на 2 градуси призведе до зниження урожайності основних культур на 20%, на 3...4 градуси не має сенсу вирощувати пшеницю в Індії, кукурудзу в США та Африці. Очевидно, що скоротяться площі під посівами кукурудзи, рису та пшениці.

Територія України також належить до найменш водозабезпечених держав континенту, лісистість удвічі нижча за нормативну, клімат України змінюється удвічі швидше, ніж глобальний. За даними Гідрометцентру, вся територія держави стала "південними областями", тоді як південні області потеплішали. Як наслідок, дві третини площ уже знаходяться в зоні ризикованого землеробства. А те, що опустелювання є реальністю достатньо відвідати Олешківські піски — один із найбільших піщаних масивів у сухостеповій частині Європи.

У контексті продовольчої проблеми людства тема дефіциту придатних для обробітку земель є ключовою на тлі випереджаючого зростання чисельності населення планети і підвищення попиту на продовольство. Загострює ситуацію відведення значних площ сільськогосподарських угідь для збільшення міських поселень, мегаполісів, промислових агломерацій, сміттєзвалищ та інших неаграрних потреб. За час господарювання на землі людство вже втратило понад 2 млрд га продуктивних земель, що більше ніж нині ріллі в обробітку і цей процес нестримно продовжується. Звідси випливає ключовий висновок: земельних ресурсів планети з кожним роком стає все менше, що ставить під загрозу виконання ними функції, пов'язаної з продовольчою безпекою людини, та визначає принципово нову роль як нерухомого, фізично обмеженого, постійно зменшуваного і дефіцитного фактору для всього рослинного і тваринного світу.

За даними ФАО, майже 97% продовольства забезпечується завдяки експлуатації земельних ресурсів. Для задоволення потреби населення планети, яке у 2050 року зросте до 9,2 млрд, а у 2100 р. до 11,2 млрд (за нинішніх 7,3 млрд), виробництво харчових продуктів має збільшитися на 70%. Світові потреби в продовольстві зростуть на 120% у першій половині XXI ст. За іншими прогнозами, навіть якби споживання продовольства у багатих країнах зменшилось удвічі, глобальне виробництво все ще повинно збільшитись удвічі за вказаний період, аби продовольства було достатньо [10, с. 6].

З метою уникнення "мальтузіанської пастки" в усьому світі застосовуються все більш інтенсивні технології вирощування сільськогосподарських культур і відгодівлі свійських тварин. Мічурінський підхід: "Нам нічого чекати милостей від Природи! Взяти їх у неї наше завдання" окремі аграрні компанії сприйняли в буквальному значенні — по хижацьки, а не в науково-світоглядному сенсі. Адже деструктивний вплив спостерігається на 83% поверхні суші, а майже 38% знаходиться під загрозою опустелювання. За розрахунками Глобальної оцінки деградації ґрунтів [11], 35 % ріллі в світі вже занепади. Цей руйнівний процес продовжується. Лише надміру інтенсивне сільське господарство призводить до ерозії та засолення 6 млн га щороку.

Всесвітня комісія з питань охорони навколишнього середовища і розвитку вважає, що половина верхнього шару ґрунту на планеті за останні 150 років була втрачена. У деяких регіонах Європи та Північної Америки ущільнення родючого шару земної поверхні призвело до зниження врожаю на 25—50%. В Азії, особливо в Індії, Китаї, Ірані, Ізраїлі, Йорданії, Лівані, Непалі та Пакистані через ерозію ґрунтів зменшено урожайність сільськогосподарських культур до 20% [12]. За розрахунками українських вчених [13, с. 10—13], до 2100 р. рівень деградації ґрунтів у світі може становити 48% від загальної кількості, порівняно із 2019 р. Ураховуючи цей чинник рівень забезпечення харчуванням населення світу знизиться і складе 50% від фізіологічної потреби.

Шукаючи відповіді на загрози голоду, людство здійснило кілька зелених революцій. Завдяки новітнім підходам до економіки, організації і технологій виробництва, селекції, добору, засобам захисту рослин, точному землеробству, No-till, генномодифікованим рослинам, іншим інноваціям урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тварин в середньому зростають. Ми стали свідками вертикальних ферм з роботизованим керуванням, друк протеїну на 3D принтерах, створення альтернативного молока з водоростей і продовольства буквально з повітря. Розробляються проєкти освоєння пустель, територій над/під водою тощо.

Проте є й інший бік успішного розв'язання продовольчої проблеми. Вона супроводжується гонитвою за монополю високими прибутками транснаціональних агропродовольчих компаній. Зокрема, через агресивну комерціалізацію продовольчих ринків, хімічні добавки і масова фальсифікація продовольства, поступово витісняють традиційні технології харчосмакової галузі. Достеменно невідомо, які ще проривні технології можуть з'явитися в перспективі. Проте, якщо навіть реалізуються найсміливіші проєкти, то з відомих причин продукція традиційного землеробства у найвіддаленішій перспективі буде в найдорожчому ціновому сегменті доступному далеко не всім мешканцям планети. Так само, як нині органічне продовольство в середньому дорожче на 30—50% порівняно з тим, яке містить ГМО. Попри те, що якість їжі постійно погіршується, еволюція фізіології людини, особливо її мозок, "не встигають" за революційними інноваціями харчової індустрії. Водночас для нормальної життєдіяльності людина щоденно хоче мати здорову їжу, пити чисту воду й дихати свіжим повітрям. На тлі невпинного зростання чисельності населення і зростання добробуту третіх країн, ринок продовольства лише зростатиме. Ця тенденція

підсилюється ще одним менш помітним драйвером споживчого попиту — урбанізацією. Якщо завершення першої декади XXI ст. ознаменувалось важливою подією планетарного масштабу — більше половини всього населення проживало в містах, то за прогнозами, вже до 2050 р. 80% стануть містянами.

Нині до "пастки Мальтуса" й техніко-технологічних надбань в частині посилення інтенсифікації використання сільськогосподарських угідь додається так звана "цінова петля", або економічна недоступність харчових продуктів. Це коли продовольство у схвищях агротрейдерів і на полицях магазинів є, але воно не доступне не лише соціально вразливим, а й широким верствам населення. Такі явища вже даються взнаки голодними бунтами на зразок "Арабської весни" 2012 року. Після чергового сплеску цін у 2018 р. світовий Саміт з продовольчої безпеки [14, с. 10] звернувся до Світового банку, IMF, UNCTAD та ФАО про загрози існуючій системі землеволодіння, землекористування та забезпечення людства продовольчими товарами.

Стрімке підвищення цін на основні харчові продукти за останні 10 років підтвердили ці висновки. Про обґрунтованість застережень світового Саміту свідчить Індекс продовольчих цін ФАО (ІПЦФ), що відображає щомісячний рух світових цін певного кошика продовольчих товарів. Він формується на основі середніх значень індексів цін п'яти товарних груп, скоригованих з урахуванням середньої частки кожної такої групи в обсязі експорту за період 2014—2016 рр. Для прикладу, у жовтні 2020 р. Середнє значення Індексу становило 100,9 пункта, що на 3,0 пункта (3,1%) вище вересневого значення і на 5,7 пункта (6%) вище минулорічного показника. Це обумовлено значним зростанням цін на цукор, молочну продукцію, зернові й рослинні масла [15]. Подібна цінова тенденція на соціально значущі харчі зберігається і з початку цього року.

Загострення глобальної конкуренції за сільськогосподарські землі. На думку вітчизняних і зарубіжних експертів у майбутньому боротьба ТНК та інших глобальних гравців за земельні ресурси відбуватиметься на рівні з "технологіями виробництва чипів, систем телекомунікацій та штучного інтелекту". Про загострення конкуренції за контроль над світовими земельними ресурсами свідчить безпрецедентний тиск на слабозвинені країни міжнародних кредиторів та інвесторів з метою відкриття ліберального ринку прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення для нерезидентів. Це вже стало звичною практикою глобалізації без обмежень з позиції сильнішого. Адже місцеві фермерські господарства, як правило, мають украй незначний доступ до фінансових ресурсів, а відповідно й до матеріально-технічного забезпечення своєї діяльності. Тож їхні земельні ділянки стають легкою здобиччю для іноземців. Як стало відомо, "Китай під час гучних міжнародних дебатів навколо цього ринку домовився про інвестування в нафтогазову галузь Ірану \$280 млрд, що перевищує чверть кредитного потенціалу Міжнародного валютного фонду" [16, с. 92].

У багатьох країнах з ринками, що формуються, мають місце процеси вдало названі "land grabbing", або політикою неокolonіалізму. Це легальне захоплення земель іноземними інвесторами, серед яких найбільш активними є різні фонди — державні, пенсійні, суверенні національного добробуту, геджеві, а також транснаціональні вертикально й горизонтально інтегровані агропродовольчі компанії з офшорними юрисдикціями. Декого з них цікавить не так дохідність аграрного бізнесу, як стабільна застава під надані позички.

Докладніше історія цього питання в Україні та діяльність міжнародних технічних проєктів за участі й вітчизняних організацій, установ і окремих виконавців, починаючи з 1990-х років і до сьогодні частково висвітлена в попередніх публікаціях, тож вважаємо за доцільне не зупинятися на ньому в цій статті [17, с. 5—18].

З огляду на безвихідність і зовнішню керованість українських високопосадовців, у 2019 році відбулася безпрецедентна подія. Провідні українські вчені, за дорученням учасників Громадського Форуму, звернулися з відкритим листом до голів Світового Банку, Міжнародного Валютного Фонду, Європейського Банку Реконструкції та Розвитку [18, с. 155—158]. Суть звернення в тому, що вимоги продажу української землі в обмін на їхню допомогу — це принизливий шантаж, ознаки зовнішнього втручання і вкрай небезпечний експеримент для майбутнього держави. "Ті, хто прагне допомогти Україні, не повинні керуватися інтересами великих транснаціональних компаній та міжнародних інвестиційних банків, а орієнтуватися на затверджені світовою спільнотою документи", орієнтовані на збалансоване функціонування аграрної сфери, розвиток сімейних ферм, на дотримання прав селян та інших людей, які живуть і працюють у сільській місцевості (там само).

У полоні цифровізації. Аналіз "Аудиту української економіки", "Векторів економічного розвитку — 2030" та "Національної економічної стратегії на період до 2030 року" показує, що це важливі, але внутрішні документи у яких не проглядається усвідомлення відповідальності перед майбутніми поколіннями і не має чіткої відповіді на найбільш гострі глобальні загрози для України. Особливо через систему інституційних обтяжень викликаних незавершеною земельною реформою і пов'язаних з нею проблем, не конкурентоспроможність фінансово-кредитного, податкового, логістичного, страхового забезпечення малих і середніх за розмірами аграрних активів національних товаровиробників, нерозбірливість у залученні іноземних інвестицій, намагання прислужитися міжнародним фінансовим організаціям та місцевим олігархам тощо. Великі надії покладаються на Національну інфраструктуру геопросторових даних, геопортали ОТГ, електронні торги земельними ділянками, Державний аграрний реєстр та інші адміністративні послуги "Держави в смартфоні".

На офіційному рівні вперше визнано, що земельні відносини в Україні є однією із найбільш корумпованих сфер державного управління. Проте для суспільства логіка державних топ-менеджерів останніх років стала більш менш зрозумілою лише після оприлюднення очільником Держгеокадастру [19] масштабів оборудок із землями державної форми власності, площі яких зменшилися вдвічі — з 10 до 5 млн га. Саме стільки державної землі, за його даними, було виведено в приватну власність через схеми безоплатної приватизації, а власники земельних ділянок стануть відомі лише після оцифрування паперових даних.

Упродовж 30 років в Україні стало звичною традицією. При зміні влади спостерігається наступність не лише в успадкуванні контролю над товарно-грошовими потоками з різних корумпованих джерел та бізнесу на державному бюджеті, але і в земельному питанні. Нині цей зв'язок може бути розірваний. На підтвердження цієї тези став Указ Президента України від 15 жовтня 2020 р. № 449 "Про деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин" [20] та постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2020 року № 1113 "Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин" [21] на його виконання.

Цим актом Держгеокадастр зобов'язано відповідно до статті 117 Земельного кодексу України забезпечити передачу з 17 листопада 2020 р. земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність загальною площею до 2 млн га. При цьому втратило чинність розпорядження Уряду від 31 січня 2018 р. № 60 "Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад". Проте в умовах ослабленої вертикалі влади, "сміливості" реформаторів від незнання базових речей і невизначеності інших чинників не можливо дос-

товірно прогнозувати довгострокові наслідки виконання цього рішення. Але з досвіду знаємо, що від зміни інституційного власника, проблеми з використанням земельних угідь у контексті глобальних викликів можуть лише загострюватися. Тож гасло: "Кожна громада сама собі Держгеокадастр", м'яко кажучи, не викликає особливого захоплення у експертів. На практиці це може стати лише децентралізацією корупційних повноважень, із наслідками, яких нині ми ще не бачимо.

Це побоювання викликані етапом формування й становлення первинної ланки адміністративно-територіального устрою держави — ОТГ, створенням нових укрупнених районів та обмеженням лише контрольними функціями впливу на них ОДА. Реформа децентралізації повноважень органів влади загалом і щодо розпорядження земельними ресурсами, зокрема, не означає автоматичного наближення до європейських стандартів рівня і якості життя в сільській місцевості. Це лише можливості, якими можуть скористатися територіальні громади, опановуючи нові повноваження та захищаючи свої законні інтереси. Для цього вони ще мають стати впливовими суб'єктами влади позбавленими від втручання місцевих і регіональних політико-бізнесових структур. Не виключена загроза, що найбільш успішна реформа в Україні може завершитися за Френсісом Фукуямой, коли "децентралізація, особливо у бідних країнах, просто здає владу місцевим елітам".

Повертаючись до земельного питання, не хочеться втрачати оптимізму, оскільки в Законі України від 28 лютого 2019 року № 2697 "Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року" [22] визначено першопричини екологічних проблем України. Серед них: підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності; неврахування наслідків для довкілля у законодавчих та нормативно-правових актах, зокрема, у рішеннях Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади. Цілий розділ присвячено охороні земель і ґрунтів стан яких визнано "близьким до критичного".

Сподіваємося, що розміри штрафів суттєво підвищаться після остаточного ухвалення Верховною Радою України законопроєкту "Про управління відходами" (реєстр. номер 2207-1д). Важливо також ухвалити законопроєкт "Про державний екологічний контроль" (реєстр. номер 3091). Він, зокрема, наділяє Державну екологічну інспекцію правом контролю за консервацією деградованих і малопродуктивних земель, здійсненням заходів, спрямованих на запобігання забрудненню земель хімічними і радіоактивними речовинами, відходами, стічними водами, додержанням екологічних нормативів з питань використання та охорони земель. На часі формування єдиної ґрунтової інформаційної системи з метою прозорого управління земельними ресурсами, моніторингу та запобігання втрати продуктивності (деградації) ґрунтів, визнання національних критеріїв сталості у виробництві на міжнародному рівні тощо. Зазначене передбачено законом України від 28 квітня 2021 р. № 1423-IX "Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин" і законопроєктом "Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо продажу земельних ділянок та набуття права користування ними через електронні аукциони" (реєстр. номер 2195), іншими нормативно-правовими актами. Проте, маємо усвідомлювати, що це лише наміри, які ще потрібно реалізувати з фахово підготовленими й національно свідомими кадрами, забезпечити достатніми матеріальними ресурсами та пустити механізми впливу на ситуацію політичною волею й інституційною спроможністю до їх неухильного виконання.

Водночас складається враження, що за 30 років в Україні виросло нове покоління економічних романтиків, яке сліпо вірить у цифрову трансформацію як панацею

від земельної корупції, приборкання агрохолдингізації сільського господарства, виведення з тіні товарно-грошових потоків, ухилення від сплати податків та інших негараздів нинішньої економіки. Все це базується на вірі, що залізо, тобто "комп'ютер не бере хабарі". Із цього приводу мимоволі виникають асоціації з недавнім минулим. Свого часу старше покоління реформаторів так само сліпо повірило в трансформацію від централізовано-планової до ринкової економіки завдяки "невидимій руці ринку" Адама Сміта, втіленої у рекомендаціях Вашингтонського консенсусу. До чого призвів цей експеримент вже знаємо на власному досвіді. Адже земельні відносини, незважаючи на новітні електронні сервіси залишаються відносинами між людьми з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками. Сіденко В.Р. [23, с. 54—56] цілком обгрунтовано вважає, що запровадження у так званому турборежимі технологічних інновацій — це "стрибок у безодню без парашута", оскільки самі по собі вони "не є носіями моралі та совісті", а в наших реаліях "їх можливостями можуть скористатися, насамперед, особи та соціальні угруповання із злочинними асоціальними намірами".

Багатофункціональність земельних ресурсів. Як уже зазначалося у "Векторах економічного розвитку — 2030", земельні ресурси віднесено до "наскрізної інфраструктури", яка обслуговує сільськогосподарське виробництво [2, с. 139, 150]. На наше переконання, це помилково. По-перше, обслуговуюча інфраструктура є результатом людської праці, а земля створена самою Природою. Звідси за будь-яких умов вона має ціну, але не має вартості. По-друге, земельні ресурси є фізично обмеженими, а їх заміна інноваційними пов'язана з багатьма невідомими ризиками для здоров'я людини. По-третє, учені вважають, що знання про властивості землі постійно доповнюються, оскільки тісно пов'язані з розвитком наукової картини світу в цілому. Важко не погодитися з Вітер Арсеном [24] та іншими авторами, які доводять, що уявлення про цінність землі в доісторичні часи відмінне від сприйняття античних часів; феодальний устрій у цій сфері також змінив людську свідомість; зовсім інші світоглядні засади про атрибути землі й відповідні їм функції відкрито в період промислової й науково-технічної революцій. Тепер є всі підстави говорити про те, що в майбутньому будуть знайдені невідомі нині універсальні властивості землі, які поки що через невігластво залишаються недооціненими як абсолютна базова цінність. Іншими словами, за такого системного й далекоглядного підходу, точно йдеться не про "наскрізну інфраструктуру".

Звідси маємо зважено оцінювати природно-ресурсний потенціал країни з урахуванням неухильного дотримання принципів збалансованого розвитку аграрної сфери. Нагадаємо, володіючи 28% світових запасів чорнозему, які займають 40% території, маємо найбільший у світі рівень розораності. За цим показником Україна перевищує інші країни в 1,8 раза та на 20% більше, ніж аграрна освоєність території Європи. При цьому стан ґрунтів, як вже зазначалося, "близький до критичного". Зокрема, найближчим часом маємо вивести з інтенсивного обробітку від 6 до 9 млн га орних земель. Це буде гідний внесок України у проведення заходів, оголошених ООН на 2021—2030 рр., з відновлення не менше мільярда деградованих земель.

Тож нічого крім подиву не викликають месиджі високопосадовців, проголошуваних ними час від часу на міжнародних інвестиційних форумах: "держава має великий і невичерпний потенціал виробництва сільськогосподарської продукції"; "можемо забезпечити продовольством більше ніж 500 млн осіб", "із розпродажем земель очолює рейтинг країн-експортерів аграрної продукції" тощо. На нашу думку, до подібних висловлювань потрібно ставитися із здоровим скептицизмом.

По-перше, основний засіб аграрного виробництва, його предмет і знаряддя праці — родючий шар ґрунту в Україні і світі все більше виснажується, інтенсивні тех-

нології також мають свої застереження, а екосистеми не встигають відновлюватися за темпами антропогенного навантаження.

По-друге, маємо нагадати, що Україна в рамках Угоди про асоціацію з ЄС взяла на себе низку зобов'язань щодо екологізації аграрної політики і мінімізації впливу сільського господарства на зміну клімату. Кабінет Міністрів України постановою від 24 січня 2020 р. № 33 "Про утворення міжвідомчої робочої групи з питань координації подолання наслідків зміни клімату в рамках ініціативи Європейської Комісії "Європейська зелена угода" затвердив склад та відповідне Положення. Основне її завдання на першому етапі — направити в Брюссель пропозиції щодо синхронізації участі України в цій Угоді. За іншого сценарію, як вважає Попова О.А. [25, с. 84], можемо втратити спільний європейський ринок. На підтвердження послідовності у реалізації політики екологічного протекціонізму в ЄС обговорюється можливість введення окремого "екологічного податку" на імпорт агропродовольства із країн, де еколого-кліматичні стандарти виробництва нижчі, ніж у континентальному об'єднанні.

По-третє, як вже зазначалося, економічні інтереси не можуть домінувати над екологічними, а корпоративні інтереси аграрного бізнесу, за самим визначенням, не можуть нав'язувати егоїстичні бізнес-стратегії суспільству й робити його, заручником земельної експансії на зразок *land grabbing*. У цьому контексті варто нагадати звернення державного діяча, талановитого організатора сільського господарства, вченого і публіциста Федора Моргуна до всіх керівників — від підприємств до держави: "не дайце пройтися плугами по долях майбутніх поколінь". Виклики у сфері раціонального використання природно-ресурсного потенціалу в аграрному секторі України та відповіді на них узагальнено в таблиці 1.

Насамкінець зазначимо, що в розділі "Бачення розвитку" аграрного сектору [2, с. 151—158] передбачено основні напрями, включно з освітою. Проте у цій частині не йдеться про розвиток вітчизняної аграрної науки. Воно й не дивно, адже серед 20 учасників робочої групи розділу "Агросектор" не має жодного вченого вченого — аграрія (там само, с. 402) На наше глибоке переконання, без фундаментальних і прикладних досліджень більшість заходів залишаться лише на папері, будемо блукати манівцями. Перефразуючи відомий вислів, можна сказати, що економлячи на вітчизняній науці, ми вже змушені переплачувати, утримуючи зарубіжні розробки. Це стосується й амбітного плану "Створення світової системи продовольчої безпеки, де Україна буде займати ключову роль" [там само, с. 153].

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. У глобальних умовах, що склалися в ХХІ ст. не існує гуманної альтернативи нарощуванню продуктивності сучасного сільського господарства. Виходячи із розглянутих нами мегатрендів і загроз у сфері земельних відносин, можна припустити, що між світовими гравцями — глобалізаторами агропродовольчих ринків і далі загострюватиметься боротьба за контроль над дефіцитними сільськогосподарськими угіддями. Земельні ресурси України без перебільшення опинилися в жорнах геополітики і стейкхолдери в цій сутичці не зважатимуть на ціну. Переможці отримують все — контрольний пакет акцій для формування нового світового порядку денного в боротьбі з продовольчою, водною, кліматичною, пандемічною та іншими глобальними кризами й викликами. Ще більш актуальним, ніж за життя Марка Твена став його афоризм: "Купуйте землю, вона більше не виробляється".

2. Беручи до уваги глобальні загрози, Україні не варто копіювати моделі ринкового обігу прав на земельні ділянки розвинених економік з неоліберальними системами, а тим більше земельні реформи латиноамерикансь-

ких чи навіть постсоціалістичних країн. Адже їхній досвід формувався не лише за інших геополітичних розкладів, динамічних соціально-економічних обставин і викликів, а й на основі нині вже застарілих концепцій наукової картини світу. Як не дивно, але зволікання з доленосною для України реформою дає унікальний шанс сформувати національну найбільш прогресивну в світі соціально орієнтовану модель ринкового обігу прав на сільськогосподарські землі, урахувавши наукові відкриття про суспільну цінність, властивості й функції землі, інших природних ресурсів та екосистем. Сповідуючи філософію поміркованого глобалізму, європейського раціоналізму й української неспішності, не зважаючи на різні спокиси маємо не втрачати контроль над своїми земельними ресурсами.

3. Агроресурсний потенціал України добитий, як кажуть, "до ручки". Тож нарешті держава і бізнес мають продемонструвати соціальну відповідальність і бути чесними перед громадянами: реальною є загроза повного виснаження сільськогосподарських земель, перенесення брудних виробництв на нашу територію, зниження екологічних вимог до імпортованих пестицидів та інших агрохімікатів. Тож зазіхати на роль "одного з глобальних центрів продовольчої безпеки" благородно, але передчасно й ризиковано. Водночас маємо бути свідомими того, що українці як ніхто інший глибоко на екзистенційному рівні усвідомлюють трагедію фізичної недоступності до базових харчових продуктів населенню бідних країн, оскільки нас віддаляє всього три покоління від голодоморів 1921—1923 і 1931—1932 та голоду 1946—1947 років.

4. З метою належного виконання місії "світового гаранта продовольчої безпеки", стрижневою вимогою державної регуляторної політики має бути адаптація галузі до кліматичних змін шляхом дотримання стандартів екологічної доброчесності із запровадженням жорсткого моніторингу аграрних практик, особливо одержувачів бюджетної підтримки. На часі запровадження дестимулюючого механізму оподаткування експорту аграрної сировини та всебічне заохочення її переробки, започаткування комплексних стратегій, спрямованих на відновлення екологічної рівноваги сільських територій, виведення із експлуатації еродованих і малопродуктивних земель, відновлення полезахисних лісосмуг, малих річок, озер, ставків, рекреаційних зон, розширення площ під органічними культурами, скорочення обсягів внесення мінеральних добрив, пестицидів, антибіотиків, викидів CO₂ та інших еколого-кліматично безпечних методів ведення сільського господарства.

Подальші розвідки щодо майбутнього земельних відносин України й світу мають розглядатися кризь призму дотримання конституційних прав людини на гарантування продовольчої безпеки, на правдиву інформацію про безпечність і якість харчових продуктів, про стан довкілля і його вплив на здоров'я, на захищені робочі місця в сільській місцевості.

Література:

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179 "Про Національну економічну стратегію на період до 2030 року". База даних "Законодавство України" / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

Таблиця 1. Основні виклики та відповіді на них щодо раціонального використання природно-ресурсного потенціалу в аграрному секторі України

Ресурси	Виклики	Відповіді
Земельні	Критична деградація ґрунтів (водною та вітровою ерозією уражені 57%, понад 12% зазнають підтоплення, за різними критеріями забруднені майже 20%); розораність угідь найбільша в світі (57% території і 78% угідь); хижацька експлуатація земель з метою максимізації прибутку	Науково-обґрунтовані державні цільові програми із фінансуванням за принципом субсидіарності на: а) виведення земель із інтенсивного обробітку; б) стимулювання аграрних практик з охорони і відтворення родючості ґрунтів та агроландшафтів; в) моніторинг за дотриманням еколого-аграрних технологій; г) запровадження відповідальності за порушення екостандартів землекористування
Водні	Територія України найменш водозабезпечена серед держав Європи; води «забруднені», або «дуже забруднені» скидами промисловості, застарілою інфраструктурою водовідведення та очисних споруд, недотриманням норм водоохоронних зон, змивом та дренажу токсичних речовин із сільськогосподарських земель; неспроможність зрошувальних і дренажних систем забезпечувати сталі врожаї	Кращі світові практики управління водними ресурсами та відродження природно-територіальних комплексів з метою оптимального використання сільгоспугідь: а) відновлення малих річок, озер, водосховищ, боліт, ставків, лиманів та інших об'єктів; б) забезпечення сучасного управління водними ресурсами за басейновим принципом; в) втілення стратегії зрошення та дренажу в Україні
Кліматичні	Клімат України змінюється удвічі швидше, ніж глобальний (середньорічне підвищення становить 1,1°C, в Україні – 1,5°C, а за останнє десятиліття – 2,0°C); за умовами вегетаційного періоду рослин вся територія стала «південними областями», які також потеплішали; 2/3 площ в зоні ризикованого землеробства; спостерігається тривалий процес опустелювання земель, придатних для ведення сільського господарства	Кліматичний протекціонізм шляхом участі України в «Європейській зеленій угоді»: а) специфікація прав власності, відновлення, утримання та збереження полезахисних лісових смуг, об'єктів природно-заповідного фонду; б) запровадження зональних систем землеробства, адаптованих до зміни клімату; в) селекція традиційних рослин стійких до кліматичних аномалій та апробація культур раніше не властивим для наших умов вегетації

Джерело: складено за: [22; 26].

2. Вектори економічного розвитку — 2030. Кабінет Міністрів України. Київ, 2021, 416 с.

3. Кириленко І. Куди прийшла людино розумна. Вісник НАН України. 2020. № 11. С. 3—15.

4. Козловська А. Чи зробить Україна "квантовий стрибок", вирішуючи "земельне" питання. Дзеркало тижня, 26.11.2020. URL: <http://www.zn.ua> (05.12.20).

5. "Ми досі рухаємося у неправильному напрямку". Генсек ООН закликає всі країни ввести надзвичайний кліматичний стан. URL: <https://hromadske.ua> (13.12.2020).

6. За: Сергій Корсунський. Перший рік нової ери. Український тиждень. № 50. 10 грудня 2020. URL: <https://tyzhden.ua> (13.12.2020).

7. ООН: треба відновити мільярд гектарів деградованих земель — це територія розміром з Китай. URL: <https://mind.ua/news/> (15.06.21).

8. Климатический кризис заставил рекордное количество людей покинуть свои дома. The Guardian. URL: <http://www.zn.ua> (21.05.21).

9. Наталія Рудніченко. Подолати кліматичні виклики. Пропозиція. 2020. № 11. С. 22—24.

10. За: Харальд фон Віттке. Значення Зеленої угоди ЄС (EU-Green Deal) для аграрної економіки та наслідки для України / Звіт з аграрної політики PD/APB/05/2020. Київ. 2020. 8 с.

11. Desertification and land degradation. URL: <http://www.fao.org> (21.11.2020).

12. WCED (2020), "Report of the World Commission on Environment and Development", available at: <https://sustainabledevelopment.un.org/milestones/wced> (21.11.2020).

13. Переверзєва А.В., Волков В.П., Лях В.О. Вплив деградації ґрунтів на продовольчу безпеку. Агросвіт. 2020. № 19—20. С. 10—31.

14. Аналітична доповідь GROWFORD Institute. Ринок землі: існуючі загрози та необхідні запобіжники. Вересень 2019. Institute for Global Research of Optimal Waus for Development. 56 с.

15. Індекс продовольчих цін ФАО. URL: <http://www.fao.org> (21.11.2020).

16. За: Сергій Кораблін. Глобальна лібералізація: потенційні ризики та вигоди. Економічні свободи для зміцнення соціально-економічного розвитку України в умовах глобальних трансформацій / Наук. ред. В. Юрчишин. — Київ: Заповіт, 2020. С. 92.

17. Ходаківська О.В., Могильний О.М. Неоліберальні підходи до формування моделі ринкового обігу земель: завищені очікування та реальність. Економіка АПК. 2019. № 9. С. 5—18.

18. Українці проти форсованого розпродажу їхньої землі. Економіка АПК. 2019. № 11. С. 155—158.

19. Країна фактично розграбована, землю вже поділили. Інтерв'ю з головою Держгеокадастру України Р. Лещенком. URL: <https://www.epravda.com.ua> (20.10.2020).

20. Про деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин: Указ Президента України від 15 жовтня 2020 р. № 449. База даних "Законодавство України" / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

21. Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин: постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2020 року №1113. База даних "Законодавство України" / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

22. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 року №2697. База даних "Законодавство України". ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

23. Сіденко В.Р. Виклики і ризики цифрової трансформації: світовий та український контексти. Економіка України. № 5. 2021. С. 40—58.

24. Вітер А. Ринок землі. Погляд біолога. Дзеркало тижня, № 49. 21 грудня 2019 р. URL: <http://www.zn.ua> (30.12.2020).

25. Попова О.Л. Новації Спільної аграрної політики ЄС у програмному періоді 2021—2027 рр. Економіка України. 2020. № 6. С. 83—95. URL: <https://doi.org/10.15407/econo-myukr.2020.06.083>

26. Про схвалення Стратегії зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 № 688-р. База даних "Законодавство України". ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

References:

1. Cabinet of Ministers of Ukraine (2021), Resolution "On the National Economic Strategy for the period up to 2030", available at: <https://zakon.rada.gov.ua> (Accessed 10 June 2021).

2. Cabinet of Ministers of Ukraine (2021), Vektory ekonomichnoho rozvytku — 2030 [Vectors of economic development — 2030], Kabinet Ministriv Ukrainy, Kyiv, Ukraine.

3. Kyrylenko, I. (2020), "Where did a smart person come from", Visnyk NAN Ukrainy, vol. 11, pp. 3—15.

4. Kozlovsk'a, L. (2020), "Will Ukraine make a "quantum leap", solving the "land" issue", Dzerkalo tyzhnia, available at: <http://www.zn.ua> (Accessed 10 June 2021).

5. Lutsenko, E. (2020), "We are still moving in the wrong direction." The UN Secretary General calls on all countries to impose a state of emergency", available at: <https://hromadske.ua> (Accessed 10 June 2021).

6. Korsun's'kyj, S. (2020), "The first year of the new era", Ukrain's'kyj tyzhden', vol. 50, available at: <https://tyzhden.ua> (Accessed 10 June 2021).

7. mind.ua (2021), "UN: a billion hectares of degraded land needs to be restored — an area the size of China",

available at: <https://mind.ua/news/> (Accessed 15 June 2021).

8. The Guardian (2021), "The climate crisis has forced a record number of people to leave their homes", available at: <http://www.zn.ua> (Accessed 10 June 2021).

9. Rudnichenko, N. (2020), "Overcome climate challenges", Propozyt's'ia, vol. 11, pp. 22—24.

10. fon Vittske, K. (2020), "The significance of the EU Green Agreement (EU-Green Deal) for the agricultural economy and the consequences for Ukraine", available at: https://apd-ukraine.de/images/2020/APD_Berichte_2020/05_EU-Green_Deal_Witzke/APD-Bericht_EU-Green_Deal_von_Witzke_UA.pdf (Accessed 10 June 2021).

11. FAO (2020), "Desertification and land degradation", available at: <http://www.fao.org> (Accessed 10 June 2021).

12. WCED (2020), "Report of the World Commission on Environment and Development", available at: <https://sustainabledevelopment.un.org/milestones/wced> (21.11.2020).

13. Pereverzieva, A. Volkov, V. and Lyakh, V. (2020), "Impact of soil degradation on food security", Agrosvit, vol. 19—20, pp. 10—15.

14. Global Research of Optimal Waus for Development Institute (2019), "Land market: existing threats and necessary safeguards", available at: www.growford.org.ua (Accessed 10 June 2021).

15. FAO (2020), "Food price index", available at: <http://www.fao.org> (Accessed 10 June 2021).

16. Korablin, S. (2020), "Global liberalization: potential risks and benefits", Ekonomichni svobody dlia zmitsnennia sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy v umovakh hlobal'nykh transformatsij [Economic freedoms to strengthen the socio-economic development of Ukraine in the context of global transformations], Zapovit, Kyiv, Ukraine.

17. Khodakiv's'ka, O.V. and Mohyl'nyj, O.M. (2019), "Neoliberal approaches to the formation of the model of market turnover of land: inflated expectations and reality", Ekonomika APK, vol. 9, pp. 5—18.

18. Ekonomika APK (2019), "Ukrainians against the forced sale of their land", Ekonomika APK, vol. 11, pp. 155—158.

19. epravda.com.ua (2020), "The country has actually been plundered, the land has already been divided. Interview with the head of the State Geocadastre of Ukraine Roman Leshchenko", available at: <https://www.epravda.com.ua> (Accessed 10 June 2021).

20. President of Ukraine (2020), Decree "On some measures to accelerate reforms in the field of land relations", available at: <https://zakon.rada.gov.ua> (Accessed 10 June 2021).

21. Cabinet of Ministers of Ukraine (2020), Resolution "Some measures to accelerate reforms in the field of land relations", available at: <https://zakon.rada.gov.ua> (Accessed 10 June 2021).

22. Verkhovna Rada of Ukraine (2019), The Law of Ukraine "On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the period up to 2030", available at: <https://zakon.rada.gov.ua> (Accessed 10 June 2021).

23. Sidenko, V.R. (2021), "Challenges and risks of digital transformation: global and Ukrainian contexts", Ekonomika Ukrainy, vol. 5, pp. 40—58.

24. Viter, A. (2019), "Land market. The view of a biologist", Dzerkalo tyzhnia, vol. 49, available at: <http://www.zn.ua> (Accessed 10 June 2021).

25. Popova, O.L. (2020), "Innovations of the Common Agricultural Policy of the EU in the programming period 2021-2027", Ekonomika Ukrainy, vol. 6, pp. 83—95. doi.org/10.15407/econo-myukr.2020.06.083.

26. Cabinet of Ministers of Ukraine (2019), Resolution "On approval of the Irrigation and Drainage Strategy in Ukraine for the period up to 2030", available at: <https://zakon.rada.gov.ua> (Accessed 10 June 2021).

Стаття надійшла до редакції 15.06.2021 р.